

**ACTAS DEL XIII
CONGRESO INTERNACIONAL
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL**

(Valladolid, 15 a 19 de septiembre de 2009)

**IN MEMORIAM
ALAN DEYERMOND**

II

Editadas por
José Manuel Fradejas Rueda
Déborah Dietrick Smithbauer
Demetrio Martín Sanz
Mª Jesús Díez Garretas

VALLADOLID
2010

© Asociación Hispánica de Literatura Medieval, 2010

© Los autores, 2010

Reservados los todos derechos. Prohibida la reproducción parcial o total por cualquier medio, salvo para citas, sin permiso escrito de los propietarios del copyright

Publicado por el Ayuntamiento de Valladolid y la Universidad de Valladolid

Ni el Ayuntamiento de Valladolid, ni la Universidad de Valladolid (UVa) ni la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (AHLM) ni los editores son responsables de la permanencia, pertinencia o precisión de las URL externas o de terceras personas que se mencionan en esta publicación, ni garantizan que el contenido de tales sitios web es, o será, preciso o pertinente.

Edición realizada dentro del proyecto de investigación VA46A09 financiado por la Junta de Castilla y León.

Ilustración de la cubierta de María Varela

ISBN 978-84-693-8468-8

D.L. VA 951-2010

Impreso en España por
Valladolid Artes Gráficas

PROLEGÒMENS A L'EDICIÓ CRÍTICA DE VALERI MÀXIM¹

HELENA ROVIRA
Universitat de Barcelona

Les sues abtesa e servey, dignes de lahor, son a nos molt plasents, havem lo encarregat axi com aquell qui maiors affers sabria portar a bona conclusio, que ns expona e reduesque de lati en noste vulgar alscons libres².

Així és com el rei Joan I, en una carta dirigida al Prior dels Predicadors de València, definia la figura d'Antoni Canals i la labor de traducció que aquest realitzava. Efectivament, a ell devem diverses traduccions: del *De providentia* de Sèneca, del *De arrha animae* d'Huc de Sant-Victor³, de l'epístola *ad sororem* o tractat *De modo bene vivendi* atribuït a Sant Bernat⁴ o d'una *Exposició del Pare nostre* anònima⁵. Però el que ens interessa en aquest treball és l'arromançament de l'obra de Valeri Màxim *Dictorum factorumque memorabilium*, completat per Canals abans de desembre de 1395 i dedicat al Cardenal de València Jaume d'Aragó.

¹ Aquest estudi ha estat realitzat en el marc del projecte d'investigació BITECA, Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears (FFI-2008-03882), finançat per la DGICYT amb aportació del fons FEDER.

² A. Rubió i Lluch, *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000 [1908], vol. I, pàg. 371.

³ Ambdues obres editades a M. de Riquer, *Scipió e Anibal, De Providència, De arra de ànima*, Barcelona, Barcino, 1935.

⁴ Publicada per Pròsper de Bofarull el 1857 en la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, XIII, pàgs. 415-423, sota el nom *Carta de sant Bernat a sa germana*.

⁵ Aquestes obres de Canals disposen d'una àmplia tradició textual, com es pot comprovar a BITECA, [<http://ucblibrary3.berkeley.edu/PhiloBiblon/phhmbi.html>]: la traducció del *De providentia* de Sèneca, TEXID 1917, es conserva en tres manuscrits (per a una acurada descripció dels testimonis consulteu els MANID 1943, 1753 i 1841); el *De arrha animae*, TEXID 1946, en el MANID 1099; l'epístola, TEXID 1455, en els MANID 1409, 1411, 1412, 1413 i un fragment del pròleg en els MANID 1410 i 2268; i l'*exposició*, TEXID 1857, en els MANID 1056 i 2019.

La gran fama que posseïa l'obra de Valeri a l'edat mitjana és indiscutible; només cal veure l'elevat nombre de manuscrits que ens l'han transmès: en les biblioteques espanyoles es conserven dinou manuscrits amb el text llatí⁶; ens han arribat tretze testimonis de les dues traduccions castellanes, una de Juan Alfonso de Zamora, feta a partir del text de Canals, i l'altra d'Hugo de Urriés, basada en una traducció francesa⁷; i, com veurem tot seguit, nou manuscrits contenen la traducció catalana completa de Canals.

És evident, per tant, que aquesta obra no podia quedar de cap manera relegada a l'oblit. Un dels primers en adonar-se d'aquest fet fou Miquel i Planas, qui, en 1914, en realitzà una magnífica edició⁸, basada en les dues còpies conservades a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona⁹.

Molts anys han passat ja des d'aquella edició i creiem que ha arribat el moment de revisar l'estat dels materials i establir un nou text tenint en compte tots els exemplars que l'han conservat i les aportacions bibliogràfiques més recents, que han obert perspectives molt interessants com ara la identificació del ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de Madrid com el còdex que hauria servit de base a Canals per elaborar la seva traducció.

Es conserven, en efecte, nou manuscrits que contenen el *Valeri*, de forma completa o quasi completa: els mss. L-36 i L-35 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (d'ara en endavant AHCB), el ms. 356 de la Biblioteca de

⁶ Vid. L. Rubio, *Catálogo de los manuscritos clásicos latinos existentes en España*, Madrid, Ediciones de la Universidad Complutense de Madrid, 1984, on trobem la descripció dels manuscrits que preserven el *Valeri* llatí: Biblioteca del Escorial: e.III.17 (pàgs. 80-81, tem 72), g.III.13 (pàg. 104, it. 110), M.II.15 (pàg. 127, it. 149), M.II.21 (pàgs. 128-129, it. 152), N.II.14 (pàg. 142, it. 172), N.II.15 (pàg. 142, it. 173), N.III.9 (pàg. 146, it. 180), S.III.4 (pàgs. 226-227, it. 263); Biblioteca Nacional de Madrid: ms. 7540 (pàgs. 322-323, it. 377), ms. 8815 (pàgs. 335-336, it. 395), ms. 8834 (pàg. 339, it. 401); Fundación Lázaro Galdiano: ms. Inventario núm. 15393 (pàg. 411, it. 505); Biblioteca Universitaria de Salamanca: ms. 2361 (pàg. 464, it. 552); Biblioteca Colombina: ms. 5-7-2 (pàg. 487, it. 582), ms. 7-4-14 (pàg. 490, it. 589); Biblioteca del Cabildo de la Catedral de Toledo: ms. 100-31 (pàg. 528, it. 643); Biblioteca Universitària de València: ms. 612 (pàg. 568, it. 693); Biblioteca del Real Seminario de San Carlos de Zaragoza: ms. B-4-8 (pàg. 611, it. 731); Archivo Capitular de la Seo de Zaragoza: ms. 11-46 (pàg. 612, it. 734).

⁷ Per a una descripció d'aquests testimonis vegeu BETA (Bibliografía Española de Textos Antiguos) [<http://sunsite.berkeley.edu/PhiloBiblon/phhmbc.html>] MANID 1552, 2848, 4501, 2822, 2401, 2300, 3260, 2250, 3517, 2303, 1553, 1554 i 1869.

⁸ R. Miquel i Planas, *Llibre anomenat Valeri Maximo. Dels dits y fets memorables. Traducció catalana del xiven segle per Frare Antoni Canals*, Barcelona, Biblioteca Catalana, 2 vols., 1914.

⁹ Id., vol. I, pàg. XXXVI: "el còdex A ha estat el nostre original únic suplert en aquelles mutilacions de que ja donàrem compte, per la lliçó de 1408 (còdex B, del mateix Ajuntament), que fou copiada del text primer quan encara aquest era ben complet y fresc d'escriptura".

Catalunya (BC), el ms. 8242 de la Biblioteca Nacional de Madrid (BNM), el ms. R.I.11 de la Biblioteca del Monasterio del Escorial (Esc.), el ms. 285 de la Biblioteca Universitària de València (BUV), el ms. esp. 10 de la Biblioteca Nacional de França (BNF), el ms. 27 de la Médiathèque de Perpinyà (MP) i el ms. c. 233 de l'Arxiu Capitular de Vic (ACV)¹⁰.

En les següents pàgines tractarem només els manuscrits que a dia d'avui hem pogut consultar personalment: els dos manuscrits de l'AHCB i els de la BC, la BNM i l'Esc., a banda del manuscrit 7540 de la BNM, que conté el text llatí original. Ara no entrarem a tractar problemes d'edició textual, sinó que analitzarem alguns aspectes codicològics d'aquests manuscrits, tot establint una comparació tipològica entre ells.

Tal com hem dit en línies anteriors, l'edició de Miquel i Planas té en compte únicament els dos manuscrits de l'AHCB (L-36 i L-35). La raó de la seva preeminència s'ha de buscar en la proximitat respecte l'original. El manuscrit L-36 fou copiat per Bartol de Savalls a instàncies del dedicatari de Canals, el Cardenal de València Jaume d'Aragó, que també li encarregà portarlo personalment als consellers de Barcelona. Això ho sabem perquè a l'inici del còdex hi ha copiades la carta del Cardenal als consellers, datada a 1 de desembre de 1395, i la resposta d'aquests escrita nou dies més tard, així com l'escut del Cardenal en el f. 3.

Amb el ms. L-35 succeeix una cosa semblant. Conservem un document en el llibre de Clavaria de la ciutat de Barcelona, en què s'especifica que els consellers, segons un albarà del dia 9 de febrer de 1408, ordenaren pagar a Arnau de Tollís 34 lliures i 14 sous per la còpia d'uns textos entre els quals es comptava el Valeri¹¹. Per tant, aquest manuscrit és una còpia de l'anterior, evidentment més recent i més ben conservada (d'aquí que Miquel i Planas l'empres per resoldre les lectures dubtoses de L-36, el seu text base).

1. PROGRAMA ICONOGRÀFIC

Tal com hem insinuat a l'apartat precedent, avui en dia podem estar força segurs que el manuscrit llatí que Canals traduï és el ms. 7540 de la BNM. Aquesta hipòtesi està fonamentada, per una banda, en motius textuals: en

¹⁰ Aquests manuscrits estan tots descrits a BITECA i es corresponen amb els MANID següents: AHCB L-36 (MANID 1880), AHCB L-35 (M. 1874), BC ms. 356 (M. 1875), BNM ms. 8242 (M. 1881), Esc. R.I.11 (M. 1876), BUV ms. 285 (M. 1878), BNF esp. 10 (M. 1877), MP ms. 27 (M. 1945) i ACV c. 233 (M. 1879).

¹¹ S'inclou una transcripció d'aquest document en la pàg. xxvi del primer volum de l'edició de Miquel i Planas.

diverses ocasions, Canals s'allunya de les paraules de Valeri per incloure comentaris extrets de les glosses que omplen tots i cada un dels folis d'aquest manuscrit¹². Per altra banda, com veurem tot seguit, el programa iconogràfic permet establir una relació de parentiu entre aquest còdex llatí i el ms. L-36 de l'AHCB.

En aquest sentit, són tres els trets que cal destacar i que han permès a P. Bohigas proposar l'existència d'un "Mestre del Valeri"¹³. En primer lloc, la presència de l'escut del pare del Cardenal de València en el f. 2 del ms. 7540 de la BNM i en el f. 3 del ms. L-36 de l'AHCB. Aquest escut està ocupat, en la seva meitat dreta, per dos pals de güelles sobre fons daurat i, en l'esquerra, per tretze flors de lis daurades sobre fons blau¹⁴. En ambdós còdexs, l'escut apareix a la part inferior del foli, en posició central, envoltat en el ms. 7540 per dos escuts del comtat d'Urgell -un a cada banda-, i per un parell d'àngels tenants en el ms. L-36.

Aquesta doble aparició ens fa pensar que Jaume d'Aragó hauria proporcionat a Canals el manuscrit llatí sobre el que realitzar la traducció (el propi Canals en el pròleg afirma: "e com, entrels altres hystorials qui han tractat

¹² Aquesta relació entre les glosses i el text de Canals l'hem treballat en "Glosses medievals al Valeri Màxim", comunicació llegida en el V Congrés Internacional de Llatí Medieval Hispànic, celebrat els dies 7-10 de setembre de 2009 a la UAB (actes en premsa). Però, qui realment ha tractat el tema és Gemma Avenoza, especialment en els seus articles: "Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim. Una primera aproximació", *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barrocco. Atti del V Convegno dell'Associazione italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, C. Romero, R. Arques eds., Padua, Programma, 1994, pàgs. 89-102; "El paper d'Antoni Canals en la traducció de Valeri Màxim", *Bulletin of Hispanic Studies*, 77.3, 2000, pàgs. 339-357; "Antoni Canals, Simon de Hesdin, Nicolas de Gonesse, Juan Alfonso de Zamora y Hugo de Urriés: lecturas e interpretaciones de un clásico (Valerio Máximo) y de sus comentaristas (Dionisio de Burgo Santo Sepulcro y Fray Lucas)", *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, T. Martínez Romero, R. Recio, eds., Castelló-Omaha, Universitat Jaume I-Creighton University, 2001, pàgs. 45-73.

¹³ Cfr. P. Bohigas, "El miniaturista valencià del Valeri Màxim", *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21, 1963, pàgs. 254-258. En absència de dades més concretes, Bohigas proposa identificar amb aquest nom el miniaturista particular o el taller en què es realitzà la decoració del ms. 7540 de la BNM i la del ms. L-36 de l'ACHB. També suggereix atribuir-li els mss. 47 i 60 de l'Arxiu de la Catedral de València: "el parentiu dels dos còdexs del Valeri Màxim és evident i és demostrable no solament per raons estilístiques sinó també per llur procedència. El parentiu d'aquests còdexs, especialment el de Madrid, amb el 47 de la Catedral de València, també ens sembla evident. El mongolisme de les figures, al nostre entendre, és altament demostratiu. Per aquesta mateixa raó ens sembla probable el parentiu dels tres precedents manuscrits amb el missal 60 de València, per bé que aquest en la decoració s'aparti més dels altres tres" (pàgs. 257-258).

¹⁴ Mantenim la terminologia emprada per Bohigas, *El miniaturista...*, op. cit., pàgs. 255-256.

dels fets uirtuosos de Roma, en compendios o breu estil e molt sentencios, sia Valeri, lo qual vos, Senyor, hauets singularment per mans”¹⁵).

No hem de canviar de foli per trobar el segon punt d'unió entre aquests dos còdexs: un element decoratiu en forma de cadeneta d'anelles allargassades que recorre tot l'intercolumni fins a l'escut del Cardenal. En el còdex llatí, aquesta cadeneta no només s'estén entre les dues columnes sinó que constitueix l'orla que rodeja tant la caixa externa que formen les glosses com la interna, és a dir, la que conté el text original de Valeri. En el ms. L-36, en canvi, l'orla dels marges interior i exterior està formada per una llarga tija decorada amb nusos i alguna fulla, que en la part superior del foli es bifurca en forma de fulles més recargolades.

De fet, la resta d'orles dels dos manuscrits responen a aquest darrer tipus, és a dir, forma de tija amb fulles i altres elements decoratius com ara besants daurats. Precisament per això, el manteniment d'aquesta cadeneta d'anelles, encara que només sigui en l'intercolumni, és un tret que associa el ms. L-36 amb el còdex llatí de la Biblioteca Nacional.

En tercer lloc, a part de l'escut i la cadeneta, el f. 2 del ms. 7540 i el f. 3 del ms. L-36 contenen la primera caplletra miniada dels seus respectius còdexs. En el manuscrit llatí, la caplletra -de sis unitats de pautat- mostra Valeri lliurant el seu llibre a l'emperador, que està assegut en posició més elevada i, com a atributs de poder, porta una corona triple i subjecta l'espasa amb la mà dreta. Igual que les altres caplletres miniades presents en aquest còdex, aquesta és historiada, és a dir, té relació amb el contingut del text que acompanya, en aquest cas, el proemi de l'obra.

Ara bé, en la traducció catalana això suposava un problema, ja que Canals afegeix el seu propi pròleg abans del proemi de Valeri. El resultat és una duplicació del motiu de la caplletra: en el f. 3, apareix Canals, vestit amb l'hàbit de dominic, lliurant el llibre al Cardenal (en presència d'una tercera persona no identificada); i en el f. 4, Valeri oferint el seu llibre a l'emperador, de forma molt semblant a la del manuscrit llatí.

Així doncs, la rèplica per part del ms. L-36 de l'AHCB de l'escut, la cadeneta i la primera caplletra del ms. 7540 de la BNM, així com la inclusió en la traducció catalana de glosses procedents d'aquest exemplar, ens porta a considerar-lo el text base de la traducció de Canals.

Continuant amb la decoració, un aspecte sempre remarcable és la presència de miniatures. El manuscrit llatí de la Biblioteca Nacional, a més de la caplletra

¹⁵ Miquel i Planas, *op. cit.*, vol. I, pàgs. 12-13.

del proemi que ja hem tractat, inicia cada un dels nou llibres amb una caplletra historiada¹⁶. Desafortunadament, s'han perdut alguns dels folis del manuscrit L-36 que devien portar aquestes caplletres, de manera que només ens queden les que iniciaven el pròleg (f. 3) i els llibres I (f. 4), V (f. 67), VIII (f. 116) i IX (f. 132)¹⁷.

En conseqüència, ens és providencial l'existència de L-35, manuscrit que sabem del cert que és una còpia del ms. L-36, efectuada pocs anys després. Aquest exemplar de 1408, sí conserva les miniatures del pròleg i dels nou llibres¹⁸. Així, en el f. 1 veiem de nou el dominic entregant el seu llibre al Cardenal de València¹⁹. En canvi, s'allunya del manuscrit llatí i del seu model en dos aspectes: per una banda, canvia l'escut del pare de Jaume d'Aragó per l'escut de la ciutat de Barcelona; per altra banda, l'orla està formada aquí per una tija que recorre els quatre marges del foli i l'intercolumni dividint-se en altres formes vegetals que juguen amb les línies rectes i les corbes.

Pel que fa a la resta de miniatures, algunes vegades el còdex català manté el motiu del text llatí, tot i que variant-ne la representació, i altres vegades divergeixen del tot. Per exemple, el segon llibre s'encapçala en ambdós casos amb una caplletra on es representa un mestre donant classe als seus alumnes. Però mentre en el ms. 7540 el mestre està a primer pla, de perfil, i els alumnes en dues files rere un pupitre de fusta, en el ms. L-35 estan tots asseguts a terra i els alumnes envolten el professor. Contràriament, en el darrer llibre, el manuscrit llatí 7540 presenta com a personificació de la Luxúria una dona que es contempla en el mirall, mentre els dos catalans (recordem que aquesta

¹⁶ Per tant, trobem una caplletra historiada en els folis 2r (proemi), 2v (inici llibre I), 18r (llibre II), 33v (llibre III), 50r (llibre IV), 66r (llibre V), 81r (llibre VI), 95r (llibre VII), 107v (llibre VIII) i 122r (llibre IX).

¹⁷ Vid. G. Escayola, "Estudi dels Valeri Màxim L-35 i L-36 (AHCB). Còpia i model d'un mateix text", *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, 16, 2003-2004, pàgs. 11-46. En les pàgines 32-33, Escayola tracta la contradicció que suposa la manca d'alguns folis, perceptible durant la lectura del text, i l'aparent regularitat dels quaderns que es desprèn de la col·lació. Seguint una nota manuscrita en el f. 49bis, sembla que aquest còdex hauria sofert una reorganització en mans d'Andreu Font, qui n'hauria eliminat els folis en mal estat (no oblidem que fou necessari fer-ne una còpia, l'actual L-35 de l'AHCB) i hauria tornat a relligar aquest exemplar.

¹⁸ És el mateix que succeeix amb el *Llibre dels fets* de Jaume I. A la Biblioteca de la Universitat de Barcelona es conserva el manuscrit de Poblet (BUB ms. 1), copiat el 1343, en el qual manca el f. 65 on hi havia una miniatura que, afortunadament, sí se'ns ha conservat en una còpia de 1619 (BUB ms. 69).

¹⁹ Vid. J. Planas, *El esplendor del gòtic català: la miniatura a comienzos del siglo XV*, Lleida, Universitat de Lleida, 1998. Planas inclou en la pàgina 133 una imatge d'aquest foli, tot i que l'identifica, erròniament, amb el ms. L-36. De fet, des de l'inici, atribueix la signatura L-36 a l'exemplar copiat per Arnau de Tollís.

miniatura es conserva tant en L-36 com en L-35) opten per mostrar la Luxúria coronant un home²⁰.

A banda de les caplletres miniades que apareixen a l'inici dels nou llibres, les caplletres que comencen cada títol, tant en el ms. L-36 com en L-35, presenten un emmarcament daurat i la lletra en blau o grana amb un interior abstracte en vermell, blau, verd fosc i grana; ocupen quatre unitats de pauta (UP d'ara endavant) i s'estenen pel marge, al llarg de la caixa d'escriptura, en forma de tija decorada amb besants daurats. La resta de caplletres són de dues UP, en vermell o blau alternant, amb decoració filigranada que s'estén una mica pel marge en vermell o lila.

Les mateixes caplletres amb emmarcament daurat, interior abstracte i decoració en forma de tija pel marge amb besants en daurat són les que trobem en el Valeri de l'Esc. R.I.11, però en aquest manuscrit només en el primer títol de cada llibre²¹. La resta de caplletres són també com les secundàries d'AHCB L-36 i L-35, de dos o tres UP. En canvi, les inicials del ms. 356 de la BC són de tres o quatre UP, senzilles, en vermell i, a partir del f. 32v, van quedar sense fer, indicades només amb lletres de guia. En el darrer exemplar que hem consultat, el ms. 8242 de la BNM, les caplletres que inicien un títol són de cinc o sis UP a dos colors i decoració en forma de fulles i corbes en vermell o blau estenent-se pel marge, mentre que la decoració de les altres caplletres és més aviat arquitectònica.

Pel que fa a altres aspectes iconogràfics, tots els manuscrits coincideixen en anunciar el nom dels títols en vermell, així com el número de capítol i la indicació "Valeri" que apareix al llarg del text. Els calderons són en blau o vermell, alternant, i algunes majúscules presenten tocs de color, en vermell en AHCB L-36 i Esc. R.I.11 i safranades en BC ms. 356 i BNM ms. 8242.

Hem vist, per tant, que des del punt de vista del programa iconogràfic, els cinc exemplars que estem analitzant coincideixen en elements secundaris com ara calderons i en la senyalització en vermell de les marques organitzadores que faciliten la lectura del text com títols i números de capítol. En canvi, divergeixen en les caplletres. Els dos còdexs de l'Arxiu Històric (L-36 i L-35)

²⁰ Per a la gestualitat en la iconografia medieval vegeu F. Garnier, *Le langage de l'image au Moyen Âge. Signification et symbolique*, París, Le Léopard d'Or, 1982 i F. Garnier, *Le langage de l'image au Moyen Âge. II: Grammaire des gestes*, París, Le Léopard d'Or, 1989. En aquests dos volums s'analitza minuciosament el llenguatge iconogràfic en diversos aspectes com ara la relació entre figures representades en una mateixa imatge o el significat de la posició i la gestualitat de cara, mans, braços o peus. En el volum de 1989, el novè capítol, pàgs. 223-228, està dedicat a "le miroir" i en ell es tracta la identificació de la dona que es contempla en el mirall amb la Luxúria.

²¹ És a dir, en els folis 4r, 30r, 61v, 91v, 119v, 149r, 173v, 194v, 218r.

es distancien dels altres exemplars que contenen el text català i s'apropen al ms. 7540 de la BNM en la incorporació de miniatures a l'inici de cada llibre. La resta de caplletres, però, són molt similars a les que presenta el ms. Esc. R.I.11. Els altres dos còdexs, el ms. 356 de la BC i el ms. 8242 de la BNM, opten per un estil més senzill, especialment el primer.

2. ASPECTES CODICOLÒGICS²²

Aquesta mateixa gradació és observable en la *mise en page* dels manuscrits. Abans de tractar aquest tema, però, és necessari un apunt sobre l'estat dels cinc exemplars. De fet, ja hem anunciat anteriorment, en parlar de les miniatures, que al ms. AHCB L-36 -el més antic dels que conservem- li manquen alguns folis i altres estan desgastats fins al punt de dificultar la lectura. Recordem que els consellers de Barcelona, en veure l'incipient mal estat d'aquest còdex, el feren copiar, en 1408, donant lloc a l'actual ms. L-35.

Aquest segon exemplar (el ms. L-35) es conserva en millor estat, tot i que també té desgastats els primers folis i en d'altres la tinta ha traspasat el suport d'escriptura. A més, alguns folis estan una mica arrugats i esgrogueïts. Aquests dos manuscrits de l'Arxiu Històric són en pergamí, igual que el manuscrit Esc. R.I.11 que, a diferència dels anteriors, està en un perfecte estat de conservació (fins al punt que sembla que no hagi estat llegit) i presenta un pergamí molt ben treballat.

Els dos exemplars restants, és a dir, BC ms. 356 i BNM ms. 8242, de nou s'allunyen dels altres tres en estar constituïts per quaderns de paper. Pel que fa a la seva conservació, ambdós estan en molt bon estat (excepte una taca localitzada aproximadament en els ff. 150-170 del manuscrit de la BC, que en algun foli ha causat fins i tot un foradet que afecta la lectura del text).

Tenint en compte les dades anteriors, no ens ha d'estranyar que en la constitució dels quaderns el ms. L-36 presenti força irregularitats. Segurament, en un principi estava format per quinions i algun senió²³. La còpia que en van

²² Vid. L. Gilissen, *Prolégomènes à la codicologie: recherches sur la construction des cahiers et la mise en page des manuscrits médiévaux*, Gand, Éditions Scientifiques Story-Scientia, 1977; J. Lemaire, *Introduction à la codicologie*, Louvain-la-Neuve, Université Catholique de Louvain, 1989; i E. Ruiz, *Introducción a la codicología*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2002.

²³ La col·lació que presenta avui en dia és la següent: 1⁴ (ff. II-2) 2¹² (ff. 3-14), 3⁸ (ff. 15-22), 4¹⁰ (ff. 23-32), 5⁸ (ff. 33-40), 6¹⁰ (ff. 41-49bis), 7¹⁰ (ff. 50-59), 8¹⁰ (ff. 60-69), 9¹⁰ (ff. 70-79), 10⁸ (ff. 80-87), 11¹⁰ (ff. 88-97), 12¹⁰ (ff. 98-106), 13¹⁰ (ff. 107-116), 14¹⁰ (ff. 117-126), 15¹⁰ (ff. 127-136), 16¹² (ff. 137-148). Es veuen restes de signatures de quadern en alguns folis dels dos darrers quaderns. Porta reclams horitzontals, centrats sota l'intercolumni, rodejats per quatre puntets (···).

fer els consellers, és a dir, el ms. L-35, està formada per vint-i-dos quinions i un darrer quadern de quatre folis. En aquest sentit, per tant, és un còdex molt regular²⁴. Com també és molt regular el manuscrit Esc. R.I.11, que està constituït per trenta quaternions seguits per un binió²⁵. El còdex de la Biblioteca de Catalunya ms. 356, a diferència dels anteriors, opta per quaderns una mica més grans, de dotze folis²⁶, res comparat, però, amb els més de vint folis que conformen els deu quaderns del ms. 8242 de la BNM²⁷.

Per tant, els manuscrits AHCB L-35 i Esc. R.I.11 són els més regulars. Això s'observa també en el nombre de línies que presenten les diverses caixes dels manuscrits que estem analitzant. Mentre que els tres de pergamí mantenen sempre el mateix nombre de línies (quaranta-tres, trenta-cinc i trenta-tres, respectivament) tot deixant la primera sempre en blanc, els altres dos varien en cada foli, anant de les trenta-cinc a les quaranta-tres el ms. 356 de la BC, i de vint-i-nou a trenta-sis el ms. 8242 de la BNM, ambdós amb la primera línia escrita. Els cinc exemplars coincideixen en presentar el text a dues columnes.

3. CONCLUSIONS

De tot el que hem vist en pàgines anteriors, es poden extreure les següents conclusions. En primer lloc, sembla evident que existeix una relació material entre el manuscrit llatí 7540 de la BNM i el català L-36, conservat a l'AHCB. En segon lloc, hem vist que el manuscrit de l'Escorial -parlant sempre des d'un

²⁴ En canvi, té errors en els reclams, cosa molt poc freqüent. Així, en el primer foli del dotzè quadern (f. 111) s'han hagut d'afegir en el marge superior intern els mots "ab *quina*", que apareixien com a reclam en el foli anterior, el darrer de l'onzè quadern; i els reclams del quinzè quadern (f. 150) i del dissetè (f. 170) estan equivocats: apareix "aquest" en lloc de "ventidio", corregit en lletra més petita al costat, i "quals" en lloc de "com fossen", també esmenat al costat. Per altra banda, s'aprecien restes de signatures de quadern en uns pocs folis.

²⁵ En aquest manuscrit es veuen més les signatures de quadern, especialment entre els quaderns 11, marcat amb la lletra "f", i el darrer quadern, indicat amb una "p". A més, en els dos primers quaderns, i en menor freqüència en els tres últims, es veuen signatures al verso que comencen al plec central i es van descomptant. Els reclams són horitzontals, centrats sota l'intercolumni, de vegades decorats amb una sanefa vermella.

²⁶ Concretament, la col·lació és: 1⁴, 2-15¹², 16^{8/6}. No s'observen signatures de quadern i els reclams són horitzontals, centrats sota l'intercolumni i rodejats per unes claus o parèntesis.

²⁷ 1²⁴ (ff. I-xxij), 2²⁴ (ff. xxiiij-xlvij), 3²⁴ (ff. xlvij-lxxj), 4²⁶ (ff. lxxij-xcvij), 5²⁸ (ff. xcviij-cxx[v]), 6²⁸ (ff. cxxv[j]-cliiij), 7²⁶ (ff. clv-clxxx[ij]), 8²⁶ (ff. clxxx[iij]-ccvij), 9²⁰ (ff. ccviij-[ccxxvij]), 10¹⁶ (ff. ccxxvii-ccxl-III). No presenta signatures de quadern i els seus reclams es diferencien dels anteriors en situar-se fent caixa amb la segona columna, això sí, en posició horitzontal.

punt de vista codicològic, sense entrar en el text- presenta moltes característiques comunes amb L-35, la còpia de L-36.

De fet, un tret comú d'aquests tres exemplars –AHCB L-36, AHCB L-35 i Esc. R.I.11– és que són còpies de luxe: són en pergamí, de gran format –més de 350 mm d'alçada– i amb una decoració molt treballada, que inclou la presència abundant d'or i colors diversos i en el cas dels dos de l'AHCB caplletres miniades i belles orles. El manuscrit BC 356 i el ms. 8242 de la BNM, en canvi, són còpies més aviat utilitàries, de paper, format una mica més reduït, amb decoració senzilla –en el cas del primer còdex inacabada– i caixes d'escriptura irregulars.

Aquestes conclusions queden ratificades en conèixer algun dels antics posseïdors d'aquests exemplars. En aquest punt, hem d'establir dos grups: per una banda, els dos manuscrits de l'AHCB L-36 i L-35 i el ms. 356 de la BC, que ens aporten dades dels seus posseïdors pràcticament des de la seva composició; i, per altra banda, els manuscrits Esc. R.I.11 i BNM 8242, de qui en coneixem els posseïdors de principis del segle XVII.

Tal com il·lustra la primera miniatura del ms. L-36, aquest fou lliurat per Canals al Cardenal de València, Jaume d'Aragó († 1396), que pertanyia al Casal d'Aragó²⁸. Aquest envià als consellers de Barcelona el ms. L-36, i aquests el guardaren juntament amb la còpia, el ms. L-35, que en feren uns anys més tard²⁹. Si el Cardenal de València era un home poderós, també ho eren els consellers de Barcelona, especialment en el període del que estem parlant³⁰.

²⁸ Germà d'Alfons I d'Aragó, duc de Gandia i marquès de Villena, i fill de Pere d'Aragó, comte de Ribagorça, i de Joana de Foix, fou bisbe de Tortosa de 1362 a 1369, any en què el papa Urbà V el nomenà bisbe de València. Fou ell qui, amb el consens del capítol, confià a Vicenç Ferrer la càtedra de teologia de la catedral de València. En 1388, el papa Clement VII li atorgà el títol de cardenal de Santa Sabina tot i que no pogué acceptar-lo fins a l'ascens al tro de Joan I. Vid. J. Hinojosa, *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, València, Biblioteca Valenciana, vol. 1, 2002, pàg. 222.

²⁹ Aquest exemplar, copiat per encàrrec dels consellers, apareix en l'inventari dels llibres relictos per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona, realitzat el 28 de febrer de 1433. La biblioteca d'aquest notari ha estat estudiada en diversos articles per J. Antoni Iglesias i Fonseca. Vid. especialment "Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues († 1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat", *Faventia*, 22/2, 2000, pàgs. 85-119, on es transcriu l'inventari (el manuscrit L-35 de l'AHCB es correspon amb l'ítem 84).

³⁰ Tot i que havien sorgit, a partir d'un privilegi de 1249 del rei Jaume I, com a consell assessor, uns anys més tard, ja designaven els jurats del consell, visitaven presons i convents, eren jutges en casos civils i criminals i proposaven els temes a discutir en el Consell de Cent. Per al paper polític, social i econòmic del Consell de Cent, vid. J. Dantí i Riu, *El Consell de Cent de la Ciutat de Barcelona (1249-1714)*, Barcelona, Ed. Rafael Dalmau, 2002.

Tenint presents aquestes dades, no ens ha d'estranyar que els exemplars del *Valeri* que posseïen fossin exemplars de luxe. El mateix succeeix amb el manuscrit de l'Escorial R.I.11. Segurament fou la seva bella factura la que induí Gaspar de Guzmán i Pimentel, més conegut com a Conde-Duque de Olivares, a adquirir justament aquest exemplar. Efectivament, la grandesa d'aquest privat de Felip IV es pot apreciar també en la riquesa i qualitat de la seva biblioteca particular³¹.

Finalment, els dos còdexs que hem considerat utilitaris van pertànyer també a dos homes il·lustres. El ms. 356 de la BC el trobem citat en l'inventari realitzat el 1484 a la mort de Pedro Sánchez Muñoz, de manera que és un dels manuscrits coneguts com "del Papa Luna"³². En realitat, no podem saber si havia pertangut ja a Gil Sánchez Muñoz, successor de Benet XIII amb el nom de Clement VIII, o si fou adquirit pel seu nebot Pedro Sánchez Muñoz. Però sí que ben aviat entrà a formar part de la biblioteca familiar i s'hi mantingué durant els següents anys, fins al punt de portar algunes anotacions de Gaspar, fill de Pedro³³, que també col·laborà a engrandir aquesta biblioteca amb gran quantitat de cròniques i obres diverses.

També inclou nombroses anotacions el ms. BNM 8242, que sabem que en el s. XVII estava en mans de Diego de Monfar i Sors, ciutadà honorat i natural de Barcelona, mort a Terrassa el 1652. Escrivà de la cancelleria d'Aragó i posteriorment nomenat pel rei arxiver del Real Archivo de Barcelona, el text de Valeri li devia resultar extremadament útil en la redacció de la seva obra *Historia de los condes de Urgel*³⁴. Potser per aquest motiu, per l'interès pràctic que tenia en la nostra obra, el seu no era un exemplar de luxe sinó utilitari.

³¹ Sobre la biblioteca del Conde-Duque de Olivares vegeu G. Marañón, *La Biblioteca del Conde-duque de Olivares*, Madrid, Tipografía de Archivos, 1936; i G. de Andrés, "Historia de la biblioteca del Conde-Duque de Olivares y descripción de sus códices", *Cuadernos Bibliográficos*, XXVIII, 1972, pàgs. 131-142.

³² Vid. J. Monfrin, "La Bibliothéque Sánchez Muñoz et les inventaires de la Bibliothéque Pontificale a Peñíscola", *Studi di bibliografia e di storia in onore di Tommaso de Marinis*, Verona, 1964, vol. 3, pàgs. 229-69; i C. Wittlin, "Les manuscrits dits "del Papa Luna" dans deux inventaires de la bibliothéque de Gaspar Johan Sánchez Munyoz à Teruel", *Estudis Romànics*, 11, 1967, pàgs. 11-32.

³³ Vid. BITECA MANID 1875.

³⁴ Vid. Diego Monfar y Sors, *Historia de los condes de Urgel*, intr. de Pròsper de Bofarull y Mascaró, Barcelona, Establ. Lit. y tipóg. de José Eusebio Monfort, 1853, 2 vols.

